

Способи та форми дій холодноярських повстанських формувань у боротьбі проти російсько-більшовицьких окупантів (1919–1921 рр.)

Ways and Forms of Action of the Kholodnyi Yar Insurgent Formations in the Struggle Against Russian-Bolshevik Occupiers (1919–1921)

Дмитро Фурманчук

Dmytro Furmanchuk

ад'юнкту науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності, e-mail: holodnuvar@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

PhD student of the Scientific and Methodological Centre for the Organisation of Scientific and Scientific-Technical Activities, e-mail: holodnuvar@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

Національний університет оборони України, Київ, Україна

National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Received: March 28, 2026 | Revised: April 20, 2026 | Accepted: April 30, 2026

УДК 94(477)"1919/1921":355.425

DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.2.29>

Мета роботи. Реконструювати основні способи та форми дій холодноярських повстанських формувань у боротьбі проти російсько-більшовицьких окупантів у 1919–1921 рр. та з'ясувати їхню внутрішню бойову логіку.

Метод дослідження. Принципи історизму і джерелознавчої критики; історико-порівняльний, просторовий та реконструктивний підходи; зіставлення архівно-кримінальних справ, мемуарів, історіографічних і картографічних матеріалів.

Результати дослідження. Встановлено, що бойова практика холодноярців ґрунтувалася на поєднанні засідок, коротких маневрових боїв, нальотів, рейдів, маневрової самооборони, розвідки, кур'єрського зв'язку і трофейно-ресурсного забезпечення. Показано, що ця система спиралася на знання лісостепового простору, підтримку населення та контроль локальних комунікацій.

Теоретична цінність дослідження. Поглиблено й уточнено уявлення про збройні формування Холодного Яру як про організований осередок нерегулярної війни, а не сукупність випадкових локальних виступів.

Тип статті: Теоретична, історико-аналітична.

Ключові слова: Холодний Яр; повстанські формування; нерегулярна війна; засідки; рейди; російсько-більшовицькі окупанти.

Purpose: To reconstruct the main ways and forms of action of the Kholodnyi Yar insurgent formations in their struggle against Russian-Bolshevik occupiers in 1919–1921 and to clarify the internal combat logic of this movement.

Method. Principles of historicism and source criticism; historical-comparative, spatial and reconstructive approaches; comparison of archival-criminal files, memoirs, historiography and cartographic materials.

Findings. The combat practice of the Kholodnyi Yar insurgents was based on a combination of ambushes, short maneuver battles, raids, mobile self-defence, intelligence, courier communication and trophy-resource supply. This system relied on knowledge of the forest-steppe terrain, local support and control over local communications.

Theoretical implications. The study clarifies the understanding of Kholodnyi Yar as an organized centre of irregular warfare rather than a set of accidental local uprisings.

Paper type. Theoretical, historical-analytical.

Key words: Kholodnyi Yar, Insurgent Formations, Irregular Warfare, Ambushes, Raids, Russian-Bolshevik Occupiers.

Вступ

Дослідження бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру є суттєвим не лише для відновлення фактів і подій окремого регіонального осередку Української революції 1917-1921 рр., а й для ширшого розуміння форм нерегулярної війни в умовах окупаційного тиску. У випадку Холодного Яру йдеться про тривалий повстанський спротив, у якому військова практика була тісно пов'язана з особливостями простору, локальною самоорганізацією населення, станом комунікацій і характером дій противника [6, 11, 12].

У вітчизняній історіографії Холодний Яр часто постає як незламний героїзований символ повстанської боротьби або як частина загального селянського руху без достатньої уваги до внутрішньої організації бойової практики. Через це способи та форми дій холодноярців нерідко описуються фрагментарно: окремо засідки, нальоти, мемуарні епізоди, без реконструкції їхньої спільної логіки (Коваль, 2006; Митрофаненко, 2016; Демартино, 2015).

Метою статті є реконструювати основні способи та форми дій збройних формувань Холодного Яру у боротьбі проти російсько-більшовицьких окупантів у 1919–1921 рр. та показати їх як взаємопов'язану систему, закладену у просторі Холодного Яру, місцевій

соціальної опорі, мережі зв'язку й практиках мобільної нерегулярної війни. Завданнями статті є: окреслити стан опрацювання проблеми; визначити джерельну й методичну базу дослідження; проаналізувати головні форми дії холоднорців; з'ясувати чинники їхньої ефективності та межі цієї бойової моделі.

Наукова новизна статті полягає в реконструкції цілісної системи способів і форм дій холоднорських повстанських формувань у 1919–1921 рр на підставі архівно-кримінальних справ, мемуарних та картографічних джерел. У дослідженні розмежовано форми дій як конкретні тактичні вияви бойової активності та способи дій як сукупність принципів ведення боротьби. Уточнено роль Холодного Яру як базового району нерегулярної війни та показано, що бойова практика холоднорців спиралася на поєднання маневру, локальної соціальної опори, живого зв'язку, розвідки та трофейного забезпечення. На відміну від попередніх праць, де ці сюжети висвітлювалися переважно фрагментарно, стаття пропонує їхню реконструкцію як єдиної операційної моделі.

Теоретичні основи дослідження

Істотний пласт праць про Холодний Яр формують мемуари та мемуаризовані наративи учасників і свідків цих подій. Праці Юрія Горліса-Горського, Михайла Дорошенка, Івана Лютого-Лютенка зафіксували велику кількість бойових епізодів, імен, локалізацій і ситуацій повстанської дії, однак їхній жанр не передбачав системного аналізу способів і форм боротьби. Значно пізніше біографічні реконструкції Романа Ковалю посилили персональний вимір теми та дали додатковий матеріал для розуміння ролі архівно-кримінальних документів, отаманської сутності у збереженні боєздатності руху.

Історіографічне осмислення Холодного Яру та споріднених осередків Середнього Подніпров'я розвинене у працях Юрія Митрофаненка, Адрія Демартино, Надії Зозулі, Володимира Щербатюка. У цих дослідженнях окреслено місце регіону в українському визвольному русі, наголошено на важливості селянської підтримки, конспірації, матеріального забезпечення, локальної мобільності та політичних орієнтацій повстанського середовища. Водночас власне реконструкція бойової практики як цілісної системи тут лишається радше розсіяною між окремими сюжетами (Митрофаненко, 2016; Демартино, 2015; Зозуля, 2017; Щербатюк, 2010).

Особливе місце посідають документальні публікації й архівні покажчики, пов'язані з матеріалами органів держбезпеки. Праці В'ячеслава Василенка, Романа Подкура, а також анотовані покажчики архівно-кримінальних справ важливі не лише для встановлення персоналій і подій, а й для розуміння причин, чому російсько-більшовицька система сприймала повстанський рух в Україні як реальну загрозу власному виживанню. Саме на перетині цих груп джерел і постає можливість перейти від опису до реконструкції операційної логіки холоднорського спротиву.

Методологія дослідження

Джерельну основу статті становлять кілька компліментарних масивів. Перший – Збірник документів і матеріалів архівно-кримінальних справ амністованих повстанців Холодного Яру, упорядкований Д. Фурманчуком, який дає можливість простежити структуру повстанкомів, канали зв'язку, форми забезпечення та низку конкретних епізодів бойової діяльності. Другий – архівно-кримінальна справа ГДА СБУ № 1136, що містить протоколи, списки активних виступів, довідки щодо окремих учасників, слідчі узагальнення та інший матеріал, придатний для реконструкції повторюваних моделей дії. Третій масив – мемуарні джерела та локальні історичні реконструкції, зокрема карта Ю. Ляшка, яка дає змогу просторово побачити район дії повстанських формувань.

Методично дослідження спирається на поєднання принципів історизму, джерелознавчої критики та міждисциплінарної реконструкції. Історико-порівняльний підхід застосовано для зіставлення мемуарних, слідчих і наукових текстів; історико-типологічний — для виділення головних форм бойової практики; історико-топографічний — для співвіднесення бойових дій із ландшафтом, дорогами, урочищами, лісовими смугами та локальними комунікаціями. Okремо використовувався персоніфікований підхід, який дозволив побачити різні оперативні ролі всередині Холодноярської організації на прикладі отаманів Завгороднього, Залізняка й Гупала.

Слід застерегти, що матеріали слідчих справ не можуть читатися буквально. Вони створювалися в умовах тиску та репресивного процесу, тому потребують постійного перехресного зіставлення з іншими джерелами. Саме тому джерельна критика виступала не допоміжним, а базовим інструментом роботи: важливими були не окремі оцінки слідчого апарату, а повторювані мотиви, схеми руху, характер цілей, способи маскуванню, мобільність кадрів і просторові вузли дії.

У цій статті форми дій розглядаються як конкретні тактичні вияви бойової активності холодноярських повстанців – засідки, нальоти, рейди, короткі маневрові бої та маневрова самооборона. Способи дій трактуються ширше: як сукупність принципів і прийомів ведення боротьби, зокрема раптовість, мобільність, швидке розосередження, опору на місцевість, підтримку населення, розвідку, зв'язок і трофейне поповнення. Відповідно розвідка, зв'язок і забезпечення постають не окремими формами бою, а функціональними умовами його здійснення. Таке розмежування дає змогу точніше відтворити внутрішню логіку моделі нерегулярної війни збройних формувань Холодного Яру.

Результати

Пояснювати способи й форми дій холодноярських повстанських формувань 1919–1921 рр. лише формулою стихійного селянського виступу або зводити їх до узагальненого образу “лісової партизанки” означає суттєво спрощувати реальну картину. Холодний Яр був не випадковим скупченням окремих збройних епізодів, а доволі цілісною системою нерегулярної боротьби, де військова дія, місцева соціальна опора, природне середовище, мережі зв'язку, розвідка, способи забезпечення та морально-політична легітимація руху діяли у взаємозв'язку. Саме тому аналіз холодноярської практики слід будувати не лише на описі окремих боїв, нападів чи рейдів, а на реконструкції тієї організаційно-бойової моделі, яку повстанці виробили в умовах краху регулярного українського фронту, посилення окупаційного тиску та браку сталого військового тилу.

Ця модель постала як відповідь на конкретні обмеження. Повстанці не мали сталого фронту, не спиралися на безперервну тилову систему, не могли і не хотіли надовго відриватися від власних осередків і не були здатні тримати великі маси людей під зброєю. Одна помилка могла коштувати їм розгрому, втрати командирів, викриття зв'язкових і руйнування мережі підтримки. Через це холодноярська тактика тяжіла не до фронтального зіткнення, а до маневру, прихованості, короткого інтенсивного удару, швидкого відходу і нового зосередження в іншій точці. Водночас така логіка була не лише вимушеною реакцією на слабкість. Відсутність громіздкого обозу підвищувала рухливість, тісний зв'язок із селянським середовищем полегшував розвідку, укриття, харчування і конспірацію, а добре знання місцевості дозволяло обирати місце бою. Отже, способи дій холодноярців були не хаотичним набором прийомів, а адаптивною військовою системою, побудованою на поєднанні територіальної вкоріненості, організаційної гнучкості та здатності діяти короткими, проте чутливими для ворога ударами [2, с. 17, 19, 29].

Однією з ключових передумов такої бойової системи був сам простір Холодного Яру та прилеглих теренів. Ідеться не просто про ліс як укриття, а про складний лісостеповий масив із

ярами, урочищами, лісовими кварталами, узліссями, польовими й лісовими дорогами, малопомітними переходами, хутірськими околицями, межовими смугами між селами, природними сховками і точками раптового виходу. Саме така конфігурація місцевості створювала особливе бойове середовище, у якому невеликий, але добре зорієнтований загін міг виявитися ефективнішим за чисельно сильнішого противника, якщо той рухався незнайомою територією, залежав від обозу, був змушений проходити довші маршрути й покладатися на непевні агентурні відомості або на залякане населення. Для холодноряців рельєф і лісова смуга були не тлом, а повноцінним бойовим чинником.

У цьому зв'язку особливої ваги набуває авторська карта Юрія Ляшка, завідувача історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника, яка відображає район діяльності Холодноряського повстанкому та локалізує місця боїв холодноряців у межах самого Холодного Яру і на суміжних територіях (рис. 1). Її залучення має не декоративний, а виразно аналітичний сенс: карта дозволяє побачити просторову логіку повстанської боротьби, вузлові точки та закономірності розташування бойових осередків. За свідченням Ю. Ляшка, у 1996 р. базову карту йому передав Юрій Лютий-Лютенко, син Івана Гонти, під час приїзду зі Сполучених Штатів Америки. Спершу вона не містила нанесених позначок. Згодом Юрій Ляшко її реставрував і поступово доповнював на підставі багаторічних пошуків, зіставлення локальних свідчень, польових уточнень і музейно-пошукової роботи; перевірка цих даних триває й нині. Тому цей матеріал доцільно трактувати як сучасну авторську картографічну реконструкцію району діяльності Холодноряського повстанкому, а не як синхронний документ доби 1919–1921 рр. Саме це, втім, не зменшує його евристичної цінності: карта дає змогу просторово співвіднести бойові епізоди, топографію місцевості та внутрішню логіку повстанської тактики.

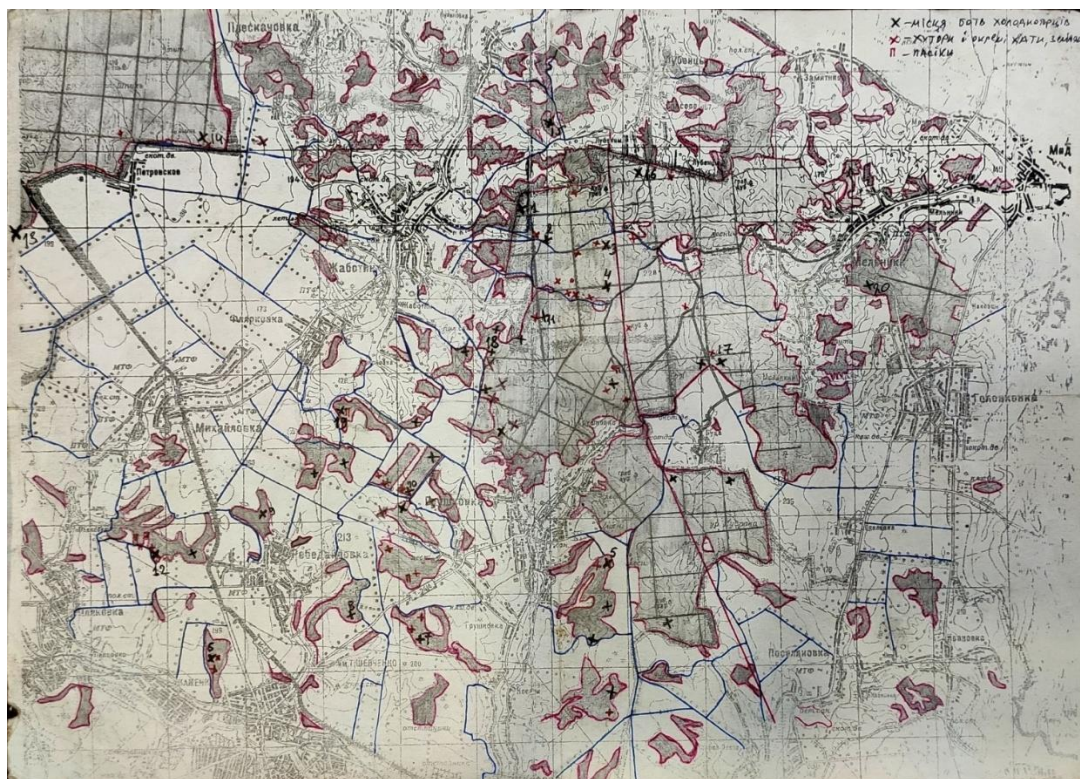

Рисунок 1: Авторська карта-реконструкція району діяльності Холодноряського повстанкому та локалізації місць боїв холодноряців

Джерело: авторська реконструкція Юрія Ляшка; базову карту в 1996 р. передав Юрію Ляшку Юрій Лютий-Лютенко, син Івана Гонти; реставрація, нанесення позначок і подальші уточнення локалізацій здійснені Ю. Ляшком

На карті хрестиками позначено місця боїв холодноярців, а рукописна експлікація до неї фіксує двадцять локалізацій. Серед них названо бій на Веселій Горі, урочище біля Бондаревого, урочище Поштани, урочище Заливенки, бій в урочищі біля Розвилки, бій в урочищі Троянка, бій в урочищі Зрубанець, бій в урочищі Чернече, бій у Рабедайлівському лісі, бій у Радіонівському лісі, бій в урочищі Глинське, бій в урочищі 72 квартал, бій за Смілянською дорогою, бій на околиці Грекового лісу, бій в урочищі Воронового, бій біля Лубенців, бій біля Будищанської дороги, бої на Грузьківських хуторах, бій на Шпилях, бій під Голозівкою. Цю просторову картину підкріплюють і матеріали архівно-кримінальної справи № 1136, де фіксуються бій у Володимирівці, наліт на червону кавалерію в районі Шпакового, напад на продовольчий трибунал у Буді, зупинка потяга на лінії Ростов — Київ та інші акції. Уже сама сукупність цих локалізацій і епізодів показує, що головними аренами протистояння виступали не стільки великі адміністративні центри, скільки урочища, ліси, дороги, окраїни хуторів, переходи та вузли локальних комунікацій. Інакше кажучи, повстанська війна розгорталася там, де знання місцевості, прихований рух, засідковий удар, короткий маневр і раптовий відхід давали холодноярцям найбільшу перевагу [2, с. 29; 9; 10].

Просторове розміщення позначених на карті бойових точок дає підстави для важливого висновку: холодноярські повстанські формування діяли переважно не в логіці суцільного фронтального утримання території, а в логіці тимчасового контролю над ключовими локаціями лісостепового району. Для них було важливіше не постійно володіти кожним селом чи дорогою, а в потрібний момент раніше за противника зайняти вигідну позицію, приховано висунутися, завдати удару, порушити ворожу комунікацію і зникнути. У методичному сенсі ця карта важлива тим, що візуалізує вузлово-маневровий характер повстанської боротьби: війну не суцільної лінії, а мережі точок; не окопного стояння, а швидкої зміни просторової конфігурації; не позиційної інерції, а постійної напруги, де вирішальне значення мали ландшафт, інформація й темп [1; 2, с. 19, 29; 22].

Однією з найхарактерніших форм бойових дій холодноярців була засідка. Її ефективність впливала із самої природи повстанської війни. Засідка дозволяла нав'язати бій на вигідних для себе умовах, частково нівелювати чисельну й технічну перевагу противника, завдати раптового удару і не допустити затяжного відкритого боєз'їзнення, у якому каральні підрозділи могли використати свою перевагу повною мірою. Найзручнішими місцями для таких дій ставали вузькі дороги, переходи біля ярів, лісові виходи, узлісся, перехрестя, смуги між хутором і лісом — словом, ті точки, де ворожа колона або невеликий загін втрачали простір для розгортання і ставали вразливими для короткого концентрованого вогню. Успішна засідка, щоправда, ніколи не зводилася лише до раптового пострілу. Вона вимагала попереднього спостереження, розвідки маршруту, точного знання часу й напрямку руху противника, наявності запасних шляхів відходу, а також дисципліни всього загону. Тож у холодноярській практиці засідка була не епізодом імпровізованої сміливості, а складною організованою формою дії [2, с. 19, 29; 7; 15].

Не менш показовими були короткі маневрові бої в урочищах, лісових кварталах і на околицях населених пунктів. Тут холодноярці не прагнули «стояти до кінця» за кожен метр місцевості, якщо ситуація загрожувала оточенням. Їхня логіка була іншою: завдати противнику втрат, зірвати його бойовий порядок, вибити з психологічної рівноваги, а далі відірватися від переслідування, використавши рельєф, знання місцевих переходів і підтримку довколишнього населення. Такий бій міг тривати недовго, але його сенс не зводився до фізичного ураження ворожої сили. Він створював постійне відчуття небезпеки, змушував окупаційні структури діяти з підвищеною пересторогою, посилював їхню залежність від охорони, конвою, агентури й каральних заходів. А це, своєю чергою, підривало саму можливість «нормального» функціонування радянської влади на селі [2, с. 17, 19, 29; 7; 15].

Типовою формою повстанської дії були й раптові нальоти на дрібні гарнізони, волосні центри, міліцейські пости, продовольчі пункти, транспортні осередки та інші локальні вузли присутності окупаційної влади. Їх не варто ототожнювати з фронтовими штурмами. Повстанський наліт був коротким, побудованим на швидкості та ефекті зненацька. Завдання полягало в тому, щоб стрімко наблизитися до об'єкта, вдарити в момент найменшої готовності противника, перервати його зв'язок із сусідніми осередками, захопити чи знищити зброю, амуніцію, документи, вивести з ладу місцевий адміністративний апарат і негайно відійти. Саме таку логіку показують зафіксовані у справі № 1136 напад на продовольчий трибунал у Буді, наліт на червону кавалерію в районі Шпакового, участь у боях у Володимирівці та зупинка потяга на лінії Ростов — Київ. Для сільського населення удар по такому осередку мав не лише військовий, а й виразний політико-психологічний зміст: він порушував повсякденний механізм окупаційного контролю в безпосередньому життєвому просторі громади [2, с. 17, 29; 9; 10].

Поряд із нальотами та засідками важливу роль у бойовій практиці Холодного Яру відігравали рейди. Саме рейдова форма дозволяла переносити боротьбу за межі безпосереднього ядра повстанського району, підтримувати зв'язок із суміжними осередками, активізувати нові території, здобувати ресурси і, що принципово, не втрачати ініціативи. За умов, коли пасивна оборона поступово прирікала б рух на виснаження, рейд був способом залишатися суб'єктом, а не лише об'єктом каральної політики противника. Водночас рейд не означав безладного пересування. Він вимагав попередньої підготовки: знання місць перепочинку, провідників, точок збору, можливостей поповнення харчів, наявності локальних симпатиків, готових надати прихисток чи відомості, а також визначення шляхів відходу на випадок переслідування. Отже, рейдова активність холодноряців була невіддільною від мережі місцевої підтримки та організаційної координації [2, с. 19, 29].

Такий погляд на рейд добре узгоджується і з новішими регіональними студіями Черкащини, у яких на підставі мемуарних свідчень Івана Лютого-Лютенка Холодний Яр показано не лише як зручне природне укриття, а як повноцінний базовий район повстанської війни. У працях А. Демартино та в новішому черкаському дослідженні М. Шинкаренка цей аспект теж проступає цілком виразно: лісовий масив виконував не тільки оборонну, а й відновлювальну, збірну та комунікаційну функцію. По суті, йдеться про простір циклічного бойового відновлення, до якого повстанці поверталися після дальших виправ, щоб перепочити, підлікувати поранених, впорядкувати зброю, відновити зв'язки й підготуватися до нового виходу. Саме ця функція базового району дозволяла поєднувати високу мобільність із відносною стійкістю руху. Відповідно, рейд у холодноряській практиці слід розуміти не як одноразовий випад, а як елемент повторюваного оперативного циклу: вихід із безпечного осередку, нанесення удару, відрив від переслідування, повернення до лісового масиву й нове зосередження перед наступною акцією [12; 15; 22].

Окремої уваги заслуговує форма дії, яку доречно означити як маневрову самооборону. Коли радянська сторона проводила облави, прочісування, каральні рейди, намагалася блокувати лісовий масив або нав'язати повстанцям генеральний бій, холодноряці, як правило, не приймали такого виклику фронтально. Відхід, розосередження, тимчасовий вихід із району, дроблення загону на менші рухомі групи, використання хибних маршрутів, приховане повторне зосередження після проходження ворожої хвилі – усе це становило одну з базових форм їхнього виживання. Для регулярної армії така поведінка могла видатися ознакою слабкості чи браку твердого бойового порядку. Для нерегулярної повстанської війни це, навпаки, був вияв військового раціоналізму. Збереження командного ядра, досвідчених бійців, зв'язкових і зброї важило більше, ніж уперте утримання окремого пункту, якщо воно вело до оточення та безповоротних втрат [2, с. 19, 27, 29; 8; 19].

Із маневровою самообороною тісно пов'язувався принцип чергування короткочасної концентрації та швидкого розосередження сил. Там, де потрібно було завдати сильнішого

удару, повстанці тимчасово зводили разом кілька груп чи відділів. Така концентрація дозволяла атакувати краще захищений об'єкт, посилювати рейдову групу або створювати враження більшої чисельності, ніж було насправді. Проте після завершення акції тривале збереження великого скупчення людей ставало небезпечним. Воно погіршувало конспірацію, збільшувало потребу в харчуванні, пришвидшувало виснаження запасів і підвищувало ризик зради або викриття. Тому великі групи знову дробилися, повертаючись у середовище, де легше було сховатися, поповнити харчі, відновити зв'язок і перечекаати ворожий тиск. Саме ця форма існування робила повстанський рух водночас вразливим і живучим: вразливим, бо ускладнювала сталість великих операцій; живучим, бо не дозволяла противникові знищити все одним ударом [2, с. 19, 21, 29; 12; 15].

Важливим різновидом дезорганізаційних дій були й удари по залізничних комунікаціях, які в ширшому середньодніпровському ареалі повстанської боротьби набували форми своєрідної «рейкової війни». Для Холодного Яру це не була периферійна практика. Н. Зозуля спеціально наголошує на диверсійних акціях на залізницях, розвідувальних операціях і конспірації як типових формах повстанської тактики в Середньому Подніпров'ї; у ширшому узагальненні А. Демартино вони постають як спосіб компенсувати слабший ресурсний потенціал повстанських відділів. Залізничні вузли Знам'янки, Цибулевого, Хирівки, Фундукліївки та суміжних станцій забезпечували радянським частинам перекидання живої сили, боєприпасів, обозів і каральних підрозділів; відповідно, удари по полотну, ешелонах або станційній інфраструктурі мали непропорційно великий ефект. Показово, що в мемуарних і наукових реконструкціях такі акції поєднуються відразу з двома цілями: порушенням ворожої логістики і здобуттям власних ресурсів, насамперед коней, кулеметів, набоїв та транспорту. Це ще раз підтверджує, що для холодноряців бойова дія, матеріальне забезпечення і психологічний ефект були складниками однієї операційної логіки [7; 12; 14; 15].

Важливою складовою бойової практики холодноряців було й здобування ресурсів у ході самої боротьби. Через відсутність централізованого тилу багато що доводилося отримувати комбінованим шляхом: завдяки добровільній допомозі населення, прихованим запасам, локальним зборам, але також і трофейним способом. Н. Зозуля окремо показує, що забезпеченість зброєю та амуніцією для повстанського руху Середнього Подніпров'я загалом залишалася хронічно нестабільною, а тому трофейний чинник набував не випадкового, а системного значення. Звідси впливає одна прикметна риса багатьох бойових акцій: удар по окремому ворожому підрозділу або обозу переслідував не лише мету нейтралізувати противника, а й заволодіти зброєю, кіньми, набоями, спорядженням, одягом, інколи навіть медичними матеріалами. Бойова дія та матеріальне забезпечення тут були щільно переплетені. Успішний наліт або засідка частково розв'язували проблему життєздатності самого загону. Зворотний бік полягав у тому, що повстанці не могли дозволити собі форм бою з надмірною витратою набоїв. Їхній вогонь мав бути економним, влучним і коротким. З цієї причини холодноряська тактика тяжіла до раптового концентрованого удару, а не до тривалої перестрілки [2, с. 29; 14; 15].

Варто окремо підкреслити й дезорганізацію повсякденного функціонування окупаційної влади. Її не слід зводити лише до бойових зіткнень у вузькому сенсі. Йдеться про значно ширший комплекс акцій: зрив реквізицій, перехоплення транспорту, роззброєння продовольчих чи міліцейських груп, покарання місцевих агентів, знищення або захоплення документації, перешкоджання мобілізаційним заходам, підрив авторитету радянського активу в селах. В умовах ранньорадянського режиму влада трималася не тільки на гарнізоні як такому, а на щоденній здатності збирати, рахувати, примушувати, відбирати, карати, мобілізувати. Коли цей механізм ламався в десятках дрібних точок, руйнувалася сама тканина окупаційного контролю. Тому дезорганізаційні форми дії були не другорядним тлом до «справжніх боїв», а одним із ключових вимірів повстанської війни [2, с. 17, 29; 10; 19; 20].

У цій системі вирішального значення набували розвідка, зв'язок і конспірація, які в практиці холодноярців становили єдиний функціональний комплекс. Жодна засідка, наліт чи рейд не могли бути успішними без попередньої інформації про чисельність противника, маршрут його руху, настрої населення в конкретному селі, місце розташування гарнізону, наявність місцевої агентури й можливі шляхи підходу резервів. Розвідка будувалася передусім на людській мережі: селянах, симпатиках, кур'єрах, місцевих авторитетах, інколи священниках чи особах, які з різних причин мали доступ до відомостей. Для нерегулярного формування таємничість, добірний кадр, нічний рух, використання негоди, система псевдонімів, дрібне ройове членування та мінімізація знання зайвих контактів були не допоміжними заходами, а ядром бойової життєздатності. Успішний напад у повстанській практиці майже завжди починався задовго до першого пострілу: з приховування наміру, розведення каналів зв'язку, обмеження інформованості й такого режиму безпеки, за якого навіть у разі провалу деконспірувався лише вузький сегмент мережі, а не вся організація [2, с. 15, 17, 19, 29; 7; 12; 15].

Протидія агентури, провокаторам і місцевому активу окупаційної влади ставала однією з центральних форм повстанського самозахисту. Документальні публікації В. Василенка та спостереження Р. Подкура добре показують, що радянські органи дедалі активніше робили ставку саме на агентурно-оперативне розкладання повстанського середовища, а не лише на силове придушення. Відповідно, холодноярці були змушені реагувати не тільки вогнем у бою, а й карально-застережливими заходами щодо тих, хто забезпечував ворогові інформацію, укриття або адміністративну присутність. Тут важливо не романтизувати насильство і не переносити повстанську війну в легендарну площину чистої героїки. Але в умовах нерегулярної війни боротьба з агентурою була питанням виживання: одна вдало проведена оперативна комбінація могла спричинити арешти, засідки вже проти самих повстанців, викриття місць збору, крах каналів зв'язку й розпад довірчих відносин, на яких трималася вся повстанська організація [19; 20].

Помітний вимір холодноярських способів дій становив і їхній політико-психологічний ефект. Повстанська акція мала значення не лише тоді, коли фізично нищила ворожу силу. Не менш важливо було те, як вона впливала на місцеве населення, окупаційний апарат, суміжні повстанські осередки та моральний стан обох сторін. Йдеться насамперед про ті випадки, коли після бойової акції повстанці намагалися не просто зникнути, а бодай на короткий час засвідчити наявність альтернативного порядку: організувати місцеву охорону, скликати громаду, покарати мародерство, проголосити українську владу або публічно витіснити представників радянського режиму. Такі епізоди не завжди тривали довго, але їхнє значення було непропорційно більшим за тривалість, бо закріплювало у свідомості населення думку, що повстанці є не просто озброєною групою, а силою, яка претендує на право порядку [2, с. 17, 21, 27, 29; 6; 10; 16].

З цією обставиною безпосередньо пов'язувалося й питання дисципліни. У нерегулярній війні вона означала не тільки підпорядкування наказу в бою, а й мовчання, конспірацію, обмеження контактів, здатність виконати наказ на відхід навіть після успішного удару, утримання від мародерства, шанобливе ставлення до місцевого населення і збереження довіри. Загін, який після вдалої акції розкладався грабунком або втрачав контроль над людьми, підривав власну соціальну базу, а отже і довготривалу боездатність. Саме тому питання способів дії невіддільне від питання внутрішнього порядку в самих формуваннях [2, с. 21, 29].

Окремого розгляду потребує співвідношення піших і кінних елементів у бойовій практиці холодноярців. У певних ситуаціях кіннота, або хоча б достатня кількість коней, давала безперечну перевагу: швидше висування, глибший рейд, можливість раптово перенести удар, відірватися від переслідування, оперативніше підтримувати зв'язок між осередками. Але кінна форма дії вимагала й більшого забезпечення: корму, догляду, укриття, можливості заміни коней. Натомість піші групи були непомітнішими, краще пристосованими до прихованого пересування в лісі, зручнішими для засідки, проникнення в населений пункт, дій

малими групами. Тому вибір форми дії залежав не лише від тактичної мети, а й від поточного матеріального стану загону та конкретної конфігурації місцевості [2, с. 21, 29].

Не можна оминати й того, що форми дій холодноярців змінювалися. На ранніших стадіях спротиву вагомим був елемент локальної самооборони: оборона конкретного села, монастирського осередку, групи довколишніх населених пунктів. Проте зі загостренням протистояння, посиленням репресивного тиску та розростанням самого руху форми боротьби ставали рухливішими, координаційнішими й наступальнішими. Це не означало зникнення місцевого коріння. Навпаки, саме воно забезпечувало стійкість руху. Але на цю основу дедалі виразніше нашаровувалися рейдові, дезорганізаційні, мережево-зв'язкові та координаційні форми дії. Узагальнення А. Демартино і Т. Плазової, а також документальні спостереження В. Василенка добре фіксують цей характерний для 1920–1921 рр. перехід від локальніших форм спротиву до ширших координаційних спроб і міжрайонних зв'язків. У 1921 р. процес особливо помітний: збройний спротив повстанців Холодного Яру функціонує вже не тільки як сукупність відокремлених сільських осередків, а як система, що прагне пов'язати окремі групи в широкий мережевий простір “Окружного Холодноярського повстанкомуну” [2, с. 15, 17, 19, 21, 27, 29; 12; 13; 17; 19].

Разом із тим змінювався й противник. «Совети» також вчилися. Якщо на початкових етапах вони часто покладалися на грубу силу, великі каральні рейди, масові облави та демонстративні акції залякування, то згодом дедалі активніше переходили до комбінованих методів: агентурного проникнення, блокування сіл, захоплення заручників, оперативних провокацій, використання амністій для розкладу, ударів по командному активу та вузлах зв'язку. Саме таку еволюцію — від силового тиску до складніших оперативно-агентурних форм придушення — простежують Т. Плазова, В. Василенко і Р. Подкур у ширших студіях антибільшовицького повстанства та радянських практик боротьби з ним. Це змушувало холодноярців ще сильніше спиратися на дрібногрупову маневреність, конспірацію, короткий удар замість тривалого бою, розосередження замість великого зосередження. Відтак форми їхньої боротьби ставали складнішими й водночас дедалі вразливішими до руйнування зсередини [17; 19; 20].

Особливо показовою в цьому сенсі була вереснева операція 1920 р. проти району Холодного Яру, реконструйована в публікації Сергія Луніна на підставі документів 2-ї Московської бригади ВОХР. Вона засвідчує, що радянська сторона дедалі частіше діяла не тільки каральними наскоками, а поєднувала фронтальний наступ на ключові пункти, «чистки» населених пунктів, використання агентурних відомостей, повторні заходи в уже зайняті села та показове спалення опорних осередків. Штурм Мотронинського монастиря, атаки на Мельники, Грушківку, Медведівку, Івківці, а також подальше просування на Чигиринському напрямку виразно показують: противник намагався розчленувати повстанський район, ударити по його символічному центру, вибити сили з лісового масиву й позбавити їх базового середовища. Проте навіть така операція не забезпечила остаточного знищення руху, а радше продемонструвала, наскільки міцно бойова стійкість холодноярців була пов'язана з умінням відходити в ліс, знову збиратися й відновлювати опір після удару [8; 19; 20].

Саме тут і проступає межа бойової моделі збройних формувань Холодного Яру. Вона була надзвичайно ефективною за умов локального контролю над середовищем, високої підтримки населення, слабкого знання противником місцевості та наявності ініціативного командного ядра. Але ця модель залишалася обмеженою, якщо йшлося про тривале стратегічне протистояння потужному державному апаратові, здатному нарощувати агентурну мережу, системно нищити канали забезпечення, тероризувати селянство, розкладати повстанське середовище обіцянками амністії, підкупом, примусом чи провокацією. Це не применшує бойової вартості холодноярців. Навпаки, саме на тлі такого структурного

дисбалансу особливо виразно видно рівень їхньої організованості, здатності адаптуватися й роками підтримувати осередок збройного опору [8; 17; 19; 20; 21; 23; 24].

Подальше уточнення цієї бойової моделі дають матеріали архівно-кримінальної справи ГДА СБУ № 1136. Вони дозволяють побачити не тільки окремі епізоди боротьби, а й саму внутрішню динаміку повстанської дії. Участь холодноярців у боях у Володимирівці, нальоті на червону кавалерію в с. Шпакова, зупинці потяга на лінії Ростов — Київ, нападі на продовольчий трибунал у Буді та в інших акціях свідчить, що йдеться не про випадковий набір локальних сутичок, а про повторювану модель, у якій попередня розвідка, приховане висування, короткий удар по вразливому об'єкту, швидкий відхід і подальше розосередження становили єдиний оперативний цикл [2, с. 29; 9; 10]. У цьому сенсі справа № 1136 переводить аналіз від загальних характеристик повстанської війни до її конкретної операційної фактури.

Такий висновок добре узгоджується і з рукописними “Переліками активних виступів проти соввласти” отаманів Завгороднього, Залізняка (Гонти) та Гупала. У них фіксуються дії під Цибулевим, Знам'янкою, Баландиним, Цвітною, Кам'янкою, Ведмедівкою, Веселим Кутом, а також на лінії Ростов — Київ між Цибулевим і Фундукліівкою. [9] Уже сама географія цих пунктів показує, що холодноярські формування не були жорстко прив'язані до одного села чи одного лісового осередку. Перед нами рухома мережа взаємопов'язаних районів, у межах якої повстанці використовували місцеву підтримку, знання терену, безпечні хати, підготовлені маршрути і живий зв'язок між селами. Саме така мережевість ускладнювала переслідування з боку каральних органів і водночас вимагала високого рівня внутрішньої координації та дисципліни.

Мемуари Ю. Горліса-Горського дозволяють краще зрозуміти, на чому саме трималася ця мережа. Села в нього виступають не пасивним тлом, а структурованими одиницями бойової організації; Мотрин монастир функціонує як вузол збору, координації, забезпечення і символічного тяжіння; мобілізація спирається на близькість бійця до власного осередку й на високий рівень внутрішньої довіри [3, с. 47, 50–51, 57–58, 155–156]. Отже, мобільність холодноярців означала не просто швидкість пересування, а спосіб існування територіально вкоріненої, але водночас динамічної повстанської мережі.

У цьому контексті виразніше читається і характер раптового нальоту як однієї з ключових форм повстанської дії. Напад на продтрибунал у Буді, наліт на червону кавалерію в районі Шпакового, участь у боях у Володимирівці, зупинка потяга на лінії Ростов — Київ показують широту тактичного діапазону холодноярців: від удару по польовому підрозділу до втручання в транспортну комунікацію та руйнування локального адміністративно-репресивного осередку радянської влади [2, с. 29; 9; 10]. Повстанський наліт, таким чином, мав щонайменше три взаємозалежні виміри: військовий, бо тимчасово виводив з ладу або знищував ворожу силу; ресурсний, бо відкривав доступ до зброї, коней, продовольства, спорядження і транспорту; політико-психологічний, бо демонстрував населенню, що окупаційна влада не контролює простір беззастережно [2, с. 17, 29; 9; 10].

Особливої ваги в цій системі набувало трофейно-ресурсне забезпечення. Матеріали справи № 1136 прямо фіксують захоплення коней, цукру, продовольства, обмундирування та інших матеріальних ресурсів [2, с. 29; 9]. Спогади М. Дорошенка дозволяють побачити цю логіку ще конкретніше: у боях під Медведівкою повстанці здобули вози з боєприпасами; під час акції проти продподаткової валки, що везла зерно з Розумівки та Бовтижа, роззброїли охорону і частину продуктів використали для власних потреб; після роззброєння Володимирського ескадрону захопили скоростріли, рушниці, набої, гранати, револьвери, а також документи і телеграми кременчуцької губернської ЧК; після розгрому валки Пархоменка здобули гроші, коштовності, медикаменти, перев'язочний матеріал та інші військові папери [4, с. 89–91, 149–151, 176–177]. Отже, у холодноярській практиці удар по противнику й матеріальне відновлення власного загону становили один процес.

Не менш істотною складовою була логістика руху. У Дорошенка Холодний Яр постає як простір кінно-підвідної війни: тачанки з кулеметами, підводи, запасні коні, впорядковані валки, транспортування поранених, використання мостів, гребель, млинів і вузлів локальної інфраструктури були не периферією, а матеріальною основою бойового існування [4, с. 120, 143–151, 178–180]. Це дозволяє точніше окреслити й внутрішню механіку рейду. Його сутність полягала не в безладному пересуванні, а в здатності поєднати прихований марш, раптовий удар, коротке насичення трофеями, відрив від переслідування і повернення до базового або напівбазового району. Тому рейд у холоднорярській практиці слід розуміти як повторювану форму дії, що спиралася на мобільність, транспорт, знання місцевості й мережу прихованої підтримки.

Подібна мобільність не могла існувати без щільної системи зв'язку та розвідки. У Горліса-Горського бачимо дзвони як засіб мобілізаційного збору, вартових, умовний свист, зв'язкових між селами, жіночу агентуру, чітко визначені зв'язкові пункти і монастир як нервовий центр цілого району [3, с. 51, 71, 104, 107, 155, 227]. У Дорошенка, своєю чергою, відкривається більш тактичний рівень: застави, секрети, паролі, вістові, сигнальні постріли, точне знання розташування ворожих сил і підготовка засідки на підставі попередньо здобутих даних [4, с. 55–56, 143–151]. Саме в цьому поєднанні територіального оповіщення, людського зв'язку і практичної розвідки полягала одна з головних переваг холоднорярців у лісостеповому середовищі.

Разом із тим обидва мемуарні масиви дають змогу краще побачити й межі повстанської моделі. Перевага холоднорярців полягала в місцевому середовищі, швидкому зборі, знанні людей і шляхів, прихованому зв'язку та підтримці громади. Проте регулярна влада мала у своєму розпорядженні телефон, телеграф, залізницю, каральні експедиції й значно більший резерв сил [3, с. 117]. Саме цим пояснюється, чому холоднорярська військова система була змушена компенсувати слабкість централізованих ресурсів високою адаптивністю. У її структурі тому таке велике місце посідали короткий удар, раптовість, трофей, швидкий відхід і повторне зосередження, а не тривале фронтове утримання простору.

Не менш істотно, що вразливість цієї системи полягала не лише в нестачі матеріальних засобів, а й у ризику агентурного проникнення. Показовий у цьому сенсі епізод, наведений М. Дорошенком, коли Явдоким Щербак після повернення з полону згодом вивів Володимирський ескадрон до землянок у Чуті, де переховувалися поранені козаки [4, с. 120–121, 127–128]. Цей сюжет має не приватний, а типологічний характер: він показує, що повстанська мережа, сильна у зовнішній розвідці, могла виявитися вразливою зсередини. Саме тому для Холодного Яру протидія агентурі, обмеження доступу до місць збору, добір зв'язкових і режим довіри були не допоміжними застережними заходами, а складником бойової життєздатності організації.

Отже, матеріали справи № 1136, зіставлені з мемуарами Ю. Горліса-Горського та М. Дорошенка, дозволяють трактувати способи і форми дій холоднорярських повстанських формувань як цілісну систему нерегулярної війни. Її основу становили не окремо взяті засідки, нальоти чи рейди, а поєднання просторової маневреності, територіальної мобілізації, живого зв'язку, локальної розвідки, трофейного забезпечення й короткого інтенсивного удару по вразливих пунктах противника [2, с. 17, 19, 29; 3, с. 47, 50–51, 155–156; 4, с. 86–87, 143–151, 176–180; 9]. Саме тому Холодний Яр доцільно розглядати не як сукупність героїчних, але ізольованих епізодів, а як вироблену в конкретному середовищі бойову модель, у якій військова дія, забезпечення, зв'язок, розвідка і політико-психологічний вплив існували в постійному взаємозв'язку.

Висновки

Аналіз способів та форм дій холоднорярських повстанських формувань показує, що їхня бойова практика не була ані випадковою сукупністю локальних сутичок, ані стихійною реакцією селянського середовища на окупаційний тиск. Йшлося про досить цілісну адаптивну систему

збройного опору, побудовану на поєднанні територіальної вкоріненості, мобільності, знання місцевості, мережевої підтримки населення, гнучкого управління та постійного пристосування до дій чисельно й технічно сильнішого противника. Саме тому холодноряські повстанські формування слід розглядати не як периферійний епізод «партизанщини», а як організований феномен української нерегулярної війни доби революції та антибільшовицького спротиву.

Визначальними для холодноряців були не позиційні чи фронтові форми бою, а засідка, короткий маневровий бій, раптовий наліт, рейд, маневрова самооборона, дезорганізація комунікацій і локального окупаційного апарату, а також швидке розосередження після удару. Такий набір форм дії впливав із реального стану повстанських сил: за відсутності сталого тилу, обмежених запасів зброї та набоїв, неможливості довго утримувати великі зосередження людей під зброєю холодноряці змушені були робити ставку на раптовість, темп, точний вибір місця бою і збереження власних боєздатних кадрів та управління. У цьому сенсі їхня тактика була не проявом слабкості, а раціональною моделлю ведення війни в конкретних історичних і просторових умовах. Це особливо добре підтверджують рукописні переліки зі справи № 1136, де один і той самий бойовий набір – бій, наліт, удар по комунікації, здобуття трофеїв, швидкий відхід – повторюється в різних місцевостях і під проводом різних отаманів.

Особливу роль у формуванні цих способів дій відігравав сам район Холодного Яру. Лісостеповий масив із ярами, урочищами, лісовими кварталами, польовими та лісовими дорогами, хутірськими околицями й прихованими переходами створював середовище, у якому перевага знання місцевості могла частково нівелювати чисельну й технічну перевагу противника. Тому простір бойових дій виступав не фоном, а одним із основних чинників повстанської ефективності. Саме цим пояснюється тяжіння холодноряської бойової практики до вузлових локацій – доріг, узлісь, ярів, урочищ, межових переходів і локальних осередків, де можна було нав'язати противнику не вигідний короткий бій і відразу вийти з-під контрудару.

У цьому контексті важливе допоміжне значення має авторська карта-реконструкція району діяльності Холодноряського повстанком, укладена Юрієм Ляшком. Вона дозволяє просторово побачити, що бойова активність повстанців концентрувалася не у площині суцільного утримання території, а в системі взаємопов'язаних точок і напрямків, де поєднувалися можливості раптового удару, прихованого маневру та швидкого відходу. Це підтверджує висновок про мережево-вузловий характер повстанської війни в Холодному Яру. Водночас така карта має трактуватися не як синхронний документ доби, а як сучасна авторська реконструкція, що потребує критичного зіставлення з архівними матеріалами, мемуарами та локальною історичною традицією. Саме зіставлення цієї карти з рукописними переліками активних виступів у справі № 1136 дає змогу переконливіше прив'язати абстрактну мережевість руху до конкретної серії бойових точок і маршрутів.

Не менш важливо, що бойова діяльність збройних формувань Холодного Яру була нерозривно пов'язана з розвідкою, кур'єрським зв'язком, системою місцевої підтримки та питаннями забезпечення. Без селянської інформаційної мережі, "безпечних хат", провідників, прихованих маршрутів, можливості поповнювати харчі та здобувати трофейну зброю значна частина повстанських акцій була б неможливою. Отже, способи дії холодноряців слід аналізувати не ізольовано від організаційного механізму руху, а як практичний вияв функціонування всього повстанського середовища – від штабу й повстанком до зв'язкових, симпатиків і бойового осередку.

Перспективним напрямом подальших досліджень є спеціальна реконструкція взаємодії між Холодноряським повстанкомом, штабом та бойовими підрозділами, каналів зв'язку, кадрової циркуляції та просторової динаміки бойових дій на основі ширшого кола архівно-кримінальних справ, картографічних матеріалів і локально-історичних свідчень.

Фінансування

Це дослідження не отримало конкретної фінансової підтримки.

Конкуруючі інтереси

Автори заявляють, що у них немає конкуруючих інтересів.

Список використаних джерел

1. Ляшко Ю. Авторська карта-реконструкція району діяльності Холодноярського повстанкому та місць боїв холодноярців : неопублікований картографічний матеріал / уклад. Ю. Ляшко. Кам'янка, 1996 – 2026.
2. Фурманчук Д. М. Збірник документів і матеріалів архівно-кримінальних справ амністованих повстанців Холодного Яру (1918–1922) / авт.-упоряд. Д. М. Фурманчук. Київ : Український інститут воєнної історії ; ЦП «Компринт», 2025. 208 с.
3. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Львів : Сполом, 2014. 432 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horlis-Horskyi/Kholodnyi_Yar_vyd_2014/.
4. Дорошенко М. І. Стежками холодноярськими. 1918–1923 рр. Філадельфія, 1973. 220 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3150/file.pdf>.
5. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. Детройт, 1986. 151 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Liutyi-Liutenko_Ivan/Vohon_z_Kholodnoho_Yaru/.
6. Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії української революції 1917 — 1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення // Український визвольний рух. 2016. № 21. С. 81–116. URL: <https://www.uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/51>.
7. Зозуля Н. М. До питання про деякі тактичні форми повстанської боротьби в Середньому Подніпров'ї у 1918 – на поч. 1920-х рр. (за мемуарами старшин та офіцерів армії УНР) // Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки. 2017. Число 27, вип. 11. С. 195–201.
8. Лунін С. Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року // Історична правда. 16 квіт. 2014 р.
9. ГДА СБУ. Ф. 5, оп. 1, спр. № 1136, сл. спр. № 446/7971: архівно-кримінальна справа щодо учасників холодноярського повстанського руху. Т. 1–4.
10. Коваль Р. Коли кулі співали: біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2006.
11. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми // Український історичний журнал. 2010. № 3. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_3_186.
12. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/9c010f31-2d06-4e33-bd9c-0e06b37a3135>.
13. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/f5ec198c-4816-4b5d-aceb-7ae8fb4b7aa6>.
14. Зозуля Н. М. Свідчення старшин та офіцерів армії УНР про забезпеченість зброєю та амуніцією повстанського руху в Середньому Подніпров'ї у 1918–1921 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2017. Вип. 1, ч. 3. С. 64–68. URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/download/691/608/1229>.
15. Зозуля Н. М. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2018. 218 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Zozulia_Nadiia/Povstanskyi_rukh_v_Serednomu_Podniprovi_1918_1922_rr_za_spoHADamy_starshyn_armii_UNR/.

16. Зозуля Н. М., Лазуренко В. М. Свідчення старшин та офіцерів армії УНР про політичні орієнтації повстанського руху в Середньому Подніпров'ї у 1918 – на поч. 1920-х рр. // Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки. 2017. Вип. 11(27). С. 187–194. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/1948>.
17. Плазова Т. І. Повстанський рух в Україні в 1920–1921 рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2001. № 431 : Держава та армія. С. 48–54. URL: <https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/36690>.
18. Плазова Т. І. Діяльність Українського партизансько-повстанського штабу в історіографії міжвоєнного періоду // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2004. № 502 : Держава та армія. С. 47–51. URL: <https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/30720>.
19. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 1/2 (30/31). С. 138–196. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/41030>.
20. Подкур Р. Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2005. Вип. 31. С. 90–102. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/12182>.
21. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» / упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко. Київ : Поліграфічна дільниця Інституту історії України НАН України, 2011. 224 с. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6123-5/978-966-02-6123-5.pdf>.
22. Шинкаренко М. І. Черкащина в повстанському русі у роки Української революції 1917–1921 рр.: кваліфікаційна робота магістра. Черкаси, 2023. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/8806>.
23. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.). анотований покажчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ / упоряд. В. М. Василенко. Харків : ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 232 с. URL: <https://cdvr.org.ua/26935/2016/04/22/>.
24. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.). анотований покажчик справ фонду кримінальних справ «Припинений» архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ / відп. упоряд. В. М. Василенко. Київ ; Харків : Права людини, 2021. 699 с. URL: <https://library.kh.ua/kraeznavcha/represii-proty-uchasnykiv-antybilshovytskoho-rukhu-v-ukraini/>.

References

1. Liashko, Yu. (1996–2026). *Avtorska karta-rekonstruktsiia raionu diialnosti Kholodnoiarskoho povstankomu ta mists boiv kholodnoiartsiv: neopublikovanyi kartohrafichniy material* [Author's reconstruction map of the area of activity of the Kholodnyi Yar insurgent committee and the battle sites of the Kholodnyi Yar fighters: unpublished cartographic material]. Kam'ianka.
2. Furmanchuk, D. M. (Comp.). (2025). *Zbirnyk dokumentiv i materialiv arkhivno-kryminalnykh sprav amnistovanykh povstantsiv Kholodnoho Yaru (1918–1922)* [Collection of documents and materials from the archival-criminal cases of amnestied insurgents of Kholodnyi Yar (1918–1922)]. Kyiv: Ukrainyskyi instytut voiennoi istorii; TsP “Komprynt”.
3. Horlis-Horskyi, Yu. (2014). *Kholodnyi Yar* [Kholodnyi Yar]. Lviv: Spolom. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horlis-Horskyi/Kholodnyi_Yar_vyd_2014/

4. Doroshenko, M. I. (1973). *Stezhkamy kholodnoiariskymy. 1918–1923 rr.* [Along the paths of Kholodnyi Yar. 1918–1923]. Filadelfiia. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3150/file.pdf>
5. Liutyi-Liutenko, I. (1986). *Vohon z Kholodnoho Yaru* [Fire from Kholodnyi Yar]. Detroit. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Liutyi-Liutenko_Ivan/Vohon_z_Kholodnoho_Yaru/
6. Mytrofanenko, Yu. (2016). *Kholodnyi Yar v istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1920-kh rr.: istoriografichna tradytsiia ta suchasni innovatsii osmyslennia* [Kholodnyi Yar in the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1920s: historiographical tradition and modern innovative interpretations]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 21, 81–116. URL: <https://www.uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/51>
7. Zozulia, N. M. (2017). *Do pytannia pro deiaki taktichni formy povstanskoj borotby v Serednomu Podniprovi u 1918 – na poch. 1920-kh rr. (za memuaramy starshyn ta ofitseriv armii UNR)* [On some tactical forms of insurgent struggle in the Middle Dnipro region in 1918 – the early 1920s (based on memoirs of officers of the Army of the Ukrainian People’s Republic)]. *Humanitarnyi visnyk ChDTU. Serii: Istorychni nauky*, 27(11), 195–201.
8. Lunin, S. (2014, April 16). *Operatsiia viisk VOKhR proty Kholodnoho Yaru u veresni 1920 roku* [The operation of VOKhR troops against Kholodnyi Yar in September 1920]. *Istorychna pravda*.
9. HDA SBU. F. 5, op. 1, spr. No. 1136, sl. spr. No. 446/7971: *arkhivno-kryminalna sprava shchodo uchasykiv kholodnoiariskoho povstanskoho rukhu. T. 1–4* [Archival-criminal case concerning participants of the Kholodnyi Yar insurgent movement. Vols. 1–4].
10. Koval, R. (2006). *Koly kuli spivaly: biohrafii otamaniv Kholodnoho Yaru i Chornoho lisu* [When bullets sang: biographies of the otamans of Kholodnyi Yar and the Black Forest]. Kyiv: Istorychnyi klub “Kholodnyi Yar”.
11. Shcherbatiuk, V. M. (2010). *Selianskyi povstanskyi rukh na Kyivshchyni 1917–1923 rr.: suchasna istoriografiia problemy* [The peasant insurgent movement in the Kyiv region in 1917–1923: the contemporary historiography of the problem]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_3_186
12. Demartyno, A. P. (2015). *Povstanskyi rukh v Serednomu Podniprovi Ukrainy (1918 – seredyna 1920-kh rr.)* [The insurgent movement in the Middle Dnipro region of Ukraine (1918 – mid-1920s)] (Candidate’s thesis). Kyiv. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/9c010f31-2d06-4e33-bd9c-0e06b37a3135>
13. Demartyno, A. P. (2015). *Povstanskyi rukh v Serednomu Podniprovi Ukrainy (1918 – seredyna 1920-kh rr.)* [The insurgent movement in the Middle Dnipro region of Ukraine (1918 – mid-1920s)] (Abstract of Candidate’s thesis). Kyiv. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/f5ec198c-4816-4b5d-aceb-7ae8fb4b7aa6>
14. Zozulia, N. M. (2017). *Svidchennia starshyn ta ofitseriv armii UNR pro zabezpechenist zbroieiu ta amunitsiieiu povstanskoho rukhu v Serednomu Podniprovi u 1918–1921 rr.* [Testimonies of officers of the Army of the Ukrainian People’s Republic on the provision of weapons and ammunition to the insurgent movement in the Middle Dnipro region in 1918–1921]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia*, 1(3), 64–68. URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/download/691/608/1229>
15. Zozulia, N. M. (2018). *Povstanskyi rukh v Serednomu Podniprovi (1918–1922 rr.) za spohadamy starshyn armii UNR* [The insurgent movement in the Middle Dnipro region (1918–1922) according to the memoirs of officers of the Army of the Ukrainian People’s Republic] (Candidate’s thesis). Cherkasy. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zozulia_Nadiia/Povstanskyi_rukh_v_Serednomu_Podniprovi_1918_1922_rr_za_spohadamy_starshyn_armii_UNR/

16. Zozulia, N. M., & Lazurenko, V. M. (2017). *Svidchennia starshyn ta ofitseriv armii UNR pro politychni oriientatsii povstanskoho rukhu v Serednomu Podniprovi u 1918 – na poch. 1920-kh rr.* [Testimonies of officers of the Army of the Ukrainian People’s Republic on the political orientations of the insurgent movement in the Middle Dnipro region in 1918 – the early 1920s]. *Humanitarnyi visnyk ChDTU. Seriya: Istorychni nauky*, 11(27), 187–194. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/1948>
17. Plazova, T. I. (2001). *Povstanskyi rukh v Ukraini v 1920–1921 rr.* [The insurgent movement in Ukraine in 1920–1921]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu “Lvivska politekhnikha”*, 431: *Derzhava ta armiia*, 48–54. URL: <https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/36690>
18. Plazova, T. I. (2004). *Diialnist Ukrainskoho partyzansko-povstanskoho shtabu v istoriohrafii mizhvoiennoho periodu* [The activity of the Ukrainian partisan-insurgent headquarters in the historiography of the interwar period]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu “Lvivska politekhnikha”*, 502: *Derzhava ta armiia*, 47–51. URL: <https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/30720>
19. Vasylenko, V. (2008). *Pidhotovka antybilshovytskoho povstannia v Ukraini u 1921 r. (za dokumentamy HDA Sluzhby bezpeky Ukrainy)* [Preparation of the anti-Bolshevik uprising in Ukraine in 1921 (based on documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1/2(30/31), 138–196. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/41030>
20. Podkur, R. Yu. (2005). *Zbroinyi vystup yak radykalna forma oporu radianskii vladi v USRR v 1920-ti – pochatku 1930-kh rr. (za materialamy VUChK-HPU)* [Armed uprising as a radical form of resistance to Soviet power in the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1930s (based on materials of the VUChK-HPU)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 31, 90–102. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/12182>
21. Vasylenko, V. M., & Danylenko, V. M. (Comps.). (2011). *Natsionalno-vyzvolnyi povstanskyi rukh v Ukraini naprykintsi 1920–1921 rr. Anotovanyi pokazhchyk. Sprava “Petliurivski otamany”* [National liberation insurgent movement in Ukraine in late 1920–1921. Annotated index. The case “Petliurist otamans”]. Kyiv: Polihrafichna dilnytsia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6123-5/978-966-02-6123-5.pdf>
22. Shynkarenko, M. I. (2023). *Cherkashchyna v povstanskomu rusi u roky Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [Cherkasy region in the insurgent movement during the years of the Ukrainian Revolution of 1917–1921] (Master’s thesis). Cherkasy. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/8806>
23. Vasylenko, V. M. (Comp.). (2015). *Represii proty uchashnykiv antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917–1925 rr.). Anotovanyi pokazhchyk arkhivnykh kryminalnykh sprav “Osnovnoho” fondu arkhiviv tymchasovoho zberihannia rehionalnykh orhaniv SBU* [Repressions against participants of the anti-Bolshevik movement in Ukraine (1917–1925). Annotated index of archival criminal cases of the “Main” fund of temporary storage archives of regional SBU bodies]. Kharkiv: TOV “Vydavnytstvo prava liudyny”. URL: <https://cdvr.org.ua/26935/2016/04/22/>
24. Vasylenko, V. M. (Comp.). (2021). *Represii proty uchashnykiv antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917–1925 rr.). Anotovanyi pokazhchyk sprav fondu kryminalnykh sprav “Prypynenyi” arkhiviv tymchasovoho zberihannia rehionalnykh orhaniv SBU* [Repressions against participants of the anti-Bolshevik movement in Ukraine (1917–1925). Annotated index of cases of the criminal cases fund “Terminated” of temporary storage archives of regional SBU bodies]. Kyiv; Kharkiv: Prava liudyny. URL: <https://library.kh.ua/kraeznavcha/represii-proty-uchashnykiv-antybilshovytskoho-rukhu-v-ukraini/>

